

Оксана МОГИЛА

Українсько-американський гуманітарний інститут
«Вісконсинський міжнародний університет (США) в Україні»НАЙДАВНІШІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

У статті шляхом зіставлення ареалів контактуючих лексем розглядаються найдавніші українсько-польські лексико-семантичні паралелі. Дається їх лексико-семантична, ареальна та генетична характеристика.

Ключові слова: лексико-семантична група, метеорологічна лексика, праслов'янська лексика, етимологія, семантична реконструкція.

The article is dedicated to the investigation of specific features genesis, semantics and areal peculiarities of one of the most ancient lexico-semantic groups of the meteorological lexics in the Ukrainian dialects in contrastive aspect.

Keywords: lexico-semantic group, meteorological lexics, etymology, semantic reconstruction.

W artykule omówiono kontakty językowe na pograniczu ukraińsko-polskim. Wymieniono najważniejsze drogi przenikania polonizmów do dialektów ukraińskich

Słowa kluczowe: grupa leksykalno-semantyczna, kontakty językowe polsko-ukraińskie, leksyka meteorologiczna, etymologia, rekonstrukcja semantyczna.

Дослідження української діалектної лексики показує, що мовні контакти, які виникають в процесі спілкування українців із сусідніми слов'янськими та неслов'янськими народами, є досить складними, оскільки виявляються як у вигляді запозичень (або й перезапозичень), так і у вигляді спільних міждіалектних утворень. На думку Й. О. Дзензелівського, «при вивченні взаємодії мов, і зокрема таких близькосторідних, як слов'янські, не можна обмежуватися встановленням самих запозичень з однієї мови в другій і навпаки, бо в таких випадках увага має приділятися спільним та паралельним утворенням» [2, с. 3]. Критеріями ж для визначення спільного міжмовного утворення дослідник вважає, по-перше, наявність (тепер чи в минулому) суцільного ареалу цього явища на територіях сусідніх контактуючих мов та, по-друге, відповідність цього явища загальним тенденціям (напрямам) розвитку контактуючих мов. Коли ж це явище є лексичним, то спільним воно може бути лише за умови існування ще до періоду появи його відповідного поняття (реалії) в кожній із контактуючих мов та початкової тотожної семантики. Низку ознак спільного міжмовного явища можна визначити лише від супротивного [2, с. 3–4].

Проблема польсько-українських зв'язків, незважаючи на тривалу історію та велику кількість праць, займає чільне місце серед мовних контактів української мови. У взаємодії польської та української мов мовознавці виділяють

два періоди: перший період, коли українська й польська мови виступали як рівноправні, незалежні; другий — коли після поступового завоювання польською шляхтою українських земель починається полонізація українського народу [1, с. 6]. Значну увагу дослідженням мовних контактів на польсько-українському пограниччі приділяють і польські дослідники. Так, Е. Вольнич-Павловська виділяє такі їх види: 1) літературна польська мова — літературна українська мова; 2) літературна польська мова — українські діалекти; 3) польські діалекти — українська літературна мова; 4) польські діалекти — українські діалекти; 5) діалекти польські — діалекти українські; 6) польська та українська мови й діалекти цих мов — інші мови, що функціонують на колишніх польських Кресах, наприклад, російська, німецька, їдиш, певною мірою румунська, угорська, вірменська, а також турецька мова та її діалекти [15, с. 284–285].

Зіставлення семантичної структури лексики українських говорів із говорами інших генетично споріднених мов часто засвідчує спільність репертуару, особливостей структурної організації лексико-семантичних груп, мотивів номінації, напрямів семантичного та дериваційного розвитку. Метеорологічна лексика є одним із найдавніших пластів лексичної системи української мови, багато компонентів якої прийшло до слов'янської прамови з індоєвропейської мовної єдності й функціонує в усіх або багатьох індоєвропейських мовах з однаковим семантич-

ним навантаженням та певними відмінностями у фонетичному оформленні. У слов'янських мовах для основних лексем цих тематичних груп характерні спільні тенденції семантичного розвитку, проте деякі з праслов'янських назв у них семантично розійшлися, утворюючи лексико-семантичні паралелі.

Дослідження словникового складу говорів української мови в зіставленні з говорами інших слов'янських мов дає змогу виявити низку закономірностей розвитку цих назв, подібність і розходження у семантичній реалізації вихідних основ у слов'янських і близькоспоріднених їм мовах, а також визначити універсальні моделі семантичної реконструкції. Однією з таких паралелей є лексема *руда*, загальнослов'янського походження, походить від псл. *ruda* 'руда, іржаве болото', що, у свою чергу, пов'язано з *rudъ* 'червоний, рудий' [3, с. 134]. Для української мови найбільш характерним є вживання цього слова в значенні географічного терміна (ороніма). На території ж українських Карпат *руда* фіксується ще і як сільськогосподарський та метеорологічний термін. У значенні 'дощ із сонцем' ця лексема зустрічається окремими вкрапленнями в бойківських (Самбірський, Стрийський, Турківський р-ни Льв), закарпатських (Квасово, Пилипець, Уклин Зк), гуцульських (Замагорів, Криворівня І-Ф), покутських (Тростянець І-Ф), наддністрянських (Залужани, Ясениця Льв) та лемківських говірках. У гуцульській говірці с. Криворівня І-Ф паралельно з *руда* відзначається й утворення *рудовена*. Походження цієї назви І. Франко пояснює так: «*господині вірять, що коли такий дощ змочить полотно, простерте на сонці для білені, то воно порудіє (його руда ззість). Такий дощ називає ся також руда вина*» [7, с. 162]. У гуцульській говірці с. Луг Зк *руда* 'спорожнілий горіх від сльоти'. Ізгласа лексеми *руда* продовжується в польських [5, с. 45] та чеських говорах, де *ruda* відома також як метеорологічний термін [13, с. 426]. Ареал цієї лексеми підтверджує думку Г. П. Клепикової, що *руда* 'сліпий дощ' — карпатський локалізм, семантичний розвиток якого проходив таким чином: 'іржа на листках, причина якої дощ із сонцем' > 'дощ із сонцем, що викликає захворювання рослин (іржу на листках)' > 'дощ із сонцем' [4, с. 105]. Пор. також у німецьких сілезьких діалектах *Giftregen* 'отруйний дощ' [5, с. 47].

У словниковому складі української мови одне з чільних місць належить праслов'янській лексиці, яка дістала в спадок і зберегла частину індоєвропейських лексем, для яких у

слов'янських мовах характерні спільні тенденції семантичного розвитку. Так, лексема *бур'а* 'сильний вітер' утворює суцільний ареал у південно-східних та поліських говорах, спорадично в цьому значенні вона фіксується у волинських, буковинських, надсянських та закарпатських говірках. У низці південно-західних говорів (закарпатські, гуцульські, наддністрянські та подільські говірки) лексема *бур'а* маніфестує семему 'гроза'. Семантичний розвиток цієї лексеми в українських говорах можна уявити так: 'сильний вітер' > 'сильний вітер з опадами' > 'сильний вітер з опадами, громом та блискавкою'. Ця лексема — загальнослов'янська: пор. стсл. БОУРЮ 'буря, гроза', болг. *буря* 'буря, гроза', схв. *бура* 'буря, сильний вітер', слц. *burra*, пол. *burza*, чес. *boura* 'гроза, буря', мак. *бура* 'буря, ураган, шторм', слн. 'північно-східний вітер', рос. *буря* 'сильний, руйнівний вітер, який супроводжується грозою, дощем, у зимовий час — снігом', діал. 'туча'. Утворена ця назва за допомогою суфікса *-j-* від псл. **bur'a* 'буря', що в свою чергу походить з індоєвропейського кореня **bhour*, **bhur-*, до якого зводиться також лат. *bauruot*, норв. *burra* 'ревіти', ст.-ісл. *byrr* 'попутний вітер при плаванні' [10, с. 250].

У низці південно-західних говорів лексемою *бур'а* реалізується семема 'гроза' (закарпатські, гуцульські, наддністрянські, подільські), у семантиці якої відбулося зміщення значень: 'сильний вітер' > 'сильний вітер з опадами' > 'сильний вітер з опадами, громом та блискавкою' > 'гроза'. У значенні 'гроза' спорадично в західно- та середньополіських, волинських, бойківських, надсянських та закарпатських (ужанських, боржавських) говірках уживається давня слов'янська назва *туча*, яка фіксується на більшій частині української території в значенні 'велика грозова або градова хмара'. Подібну семантичну трансформацію 'велика грозова або градова хмара' > 'гроза' маємо й у назвах *кумпана* (Турятка Чнв) та *штурма* (Пульмо Вл), що позначають в одній і тій самій говірковій системі паралельно 'дощову або грозову хмару' і 'грозу'.

У гуцульській говірці с. Н. Березів І-Ф паралельно з назвою град виступає лексема *бур'і*, семантичний модифікат семемі 'гроза', відомий низці гуцульських говірок; зауважимо, що в цій говірці назва *град* є табу: гуцули застерігають: *не кажи град, бо буде їд'їд'ко рад, а кажи бур'і, буде їд'їд'ко ї жур'і*. Подібну табуїзацію зустрічаємо й при найменуванні інших метеорологічних явищ. Так, у гуцульській говірці с. Лоїва

I-Ф функціонують дві назви райдуги — *туґа* і *вєселка*, але не можна називати *веселка*, бо *йій т'єжко чєрез д'ір'авий кам'ін' п'ити воду, а лише туґа*; пор. повір'я, записане в с. Озерці Рівненської області: *йїдин сказаў «туґа» - «Бис туґиў / пок будиш жиў» — відповіла туґа. Друг'ий сказаў «висц'лиц'ї». Бис висц'лиц'є / пок будиш жиў, — відповіла висц'лиц'ї.*

Із семантикою 'сильний вітер' у говорах української мови вживається цілий ряд похідних утворень із коренем *буря*, що функціонують як стилістично нейтральні міждіалектні дублети. Це низка назв, утворених за допомогою різних суфіксів: *-к-*: *бурка*, *-еч-*: *бурєча*, *-иск-*: *буриско* (Славна Три). Частина назв посталала шляхом словоскладання, причому першим компонентом таких складних слів завжди є основа *бур-*: *бурєлом* 'сильний вітер, що ламає дерева в лісі', *бурєвій* 'дуже сильний вітер, ураган' (Болахів I-Ф, Цикова Хм). Пор. також болг. *горолоння* 'вітер, який ламає дерева', утворене із загальнослов'янських коренів *gor-* і основи дієслова *lomiti* [14, с. 15], рос. *бурєлом* 'жорстокий вітер, буря' [12, с. 98], болг. діал. *бурник* 'сильний вітер' [12, с. 100].

Лексема *зимá* в українській літературній мові відома зі значенням 'пора року', характерним для більшості українських говірок. Лише в низці гуцульських говірок, крім тих, які знаходяться на території Закарпатської обл., ця лексема відзначена із семантикою 'сніг', тобто тут відбулася семантична трансформація 'сніг' > 'пора року', яка пояснюється тим, що сніг є сталим атрибутом зимової пори року: *зи́ма і́де і́де сніг*' (Брустури, Криворівня I-Ф), *ла́бата зи́ма*, *запа́дна зи́ма*, *ти́ха зи́ма* (Криворівня I-Ф), *зи́ма па́де*, *зи́ма ви́пала на лист* (Шепіт Чнв). Таку ж семантичну зміну зафіксовано й у бойківських говірках [8, с. 308], у закарпат-

ських говірках лексема *сн'іг* ототожнюється з лексемою *зи́ма* лише в народній творчості: *ми́ла мо́я*, *ми́ла мо́я*, *зи́ма бы т'а з'была за то'т'ї кола'ч'ї*, *шчо с' в'ід н'а по'йїла* (Воловець Зк).

Значення 'найхолодніша пора року' лексеми *зи́ма* відоме в усіх слов'янських мовах: рос. *зима́*, блр. *зіма́*, пол. *zima*, ч. *zima*, слц. *zima*, болг. *зіма*, мак. *зіма*, серб. *зіма*, вл. *зута*, нл. *зута*, слн. *зіма*, полаб. *zaimā* [3, с. 262]. Походить ця лексема від псл. **zima* (< іє. *ghei-m*) і споріднена з лтв. *žietā*, лтс. *zieta*, прус. *zeto* [3, с. 262]; у низці індоєвропейських мов (грецька, вірменська, санскрит) вона маніфестує дві семи: 'пора року' та 'сніг' [6, с. 190]. Це дало підстави вважати, що вихідним значенням лексеми *зимá* було 'сніг; пора, коли випадав сніг'. Таким чином, маємо семантичне протиставлення *літо* - *зима*, тобто в календарному році пора снігу протиставлялася порі дощів. На думку інших мовознавців, іє. **ghei-m-na*, **ghe-m-na*, **ghim*, можливо, було пов'язано з **ghei-* 'лити (про дощ)' [3, с. 262] і первісною семантикою лексеми було 'пора дощів' [11, с. 120]; пізніше в індоєвропейських мовах розвинулися значення 'сніг' та 'час випадання снігу', відомі всім слов'янським мовам [9, с. 29–30; 11, с. 120].

Як бачимо, на українському ґрунті праслов'янська лексика зазнала певних семантичних трансформацій, які відзначаються також у низці слов'янських мов. Розглянутий матеріал свідчить, що контакти між українськими говорами та говорами західнослов'янських мов виявляються як у вигляді спільних міждіалектних утворень (деякі з них сягають ще праслов'янської доби), так і у вигляді запозичень, які на українському ґрунті асимілювалися, зазнаючи фонетичних, морфологічних та семантичних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзензелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі / Йосип Олексійович Дзензелівський. — К. : Наукова думка, 1969. — 212 с.
2. Дзензелівський Й. О. Діалектна взаємодія української мови з іншими слов'янськими в карпатському ареалі. Доповідь на VII Міжнародному з'їзді славистів / Йосип Олексійович Дзензелівський. — К. : Наукова думка, 1973. — 31 с.
3. Етимологічний словник української мови. — Т. II. — К. : Наукова думка, 1985. — 570 с.
4. Клепикова Г.П. Карпатская лексика и ее отношение к лексике иных зон славянского мира. 2–4

/ Галина Петровна Клепикова. — ОЛА. Материалы и исследования. — М., 1980. — С. 102–104.

5. Кондратенко М. М. Лексика народной метеорологии как фрагмент языковой картины мира славян / Михаил Михайлович Кондратенко // II Славистические чтения памяти профессора П. А. Дмитриева и профессора Г. И. Сафронова. — Санкт-Петербург, 2001. — С. 45–48.

6. Кочерган М. П. Назви часових понять в українській мові / Михайло Петрович Кочерган. — Дис. канд. філол. н. — К., 1967. — 350 с.

7. Людові вірування на Підгір'ю / Зібрав І. Франко. — Етнографічний збірник. — Т. 5. — Львів, 1898. — С. 160–218.

8. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / Михайло Йосипович Онишкевич. — Т. II. — К., 1984. — 515 с.
9. Трубачев О. Н. Славянские этимологии. 1-7. 1. Зима / Олег Николаевич Трубачев // Вопросы языкознания. — Вып. 2. — 1957. — С. 29-30.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. — Т. I-IV. — М., 1964-1973.
11. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка / Николай Максимович Шанский, Валерий Васильевич Иванов, Тамара Васильевна Шанская. — М., 1961. — 403 с.
12. Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 1-33. — М.: Наука, 1974-2007.
13. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského / V. Machek. — Praha, 1957. — 627 s.
14. Koseska V. Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim / V. Koseska. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wyd-wo PAN, 1972. — 131 s. + 30 map.
15. Wolicz-Pawłowska E. Uwagi o metodologii badań leksykalnych na słowiańskich pograniczach językowych / E. Wolicz-Pawłowska // Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy / Pod red. H. Popowskiej-Taborskiej. — Warszawa, 1997. — 281 s.